

En zo staat het eveneens met mijn zevende en laatste argument, al voegt hij daaraan toe, dat men dan moet loslaten de gedachte dat het gaat over den terugkeer uit Babel; maar dat is een punt dat voor de tekstkritische kwestie waarover het hier gaat niet beslissend is; daarover moet op andere gronden een oordeel geveld worden.

Ten slotte iets over het bezwaar dat Binnendijk inbrengt tegen mijn gehele veronderstelling dat vs 18 een kanttekening uit veel later tijd zou wezen (a. w. blz. 82, 83). Hij acht het volstrekt onaannemelijk, dat in zulk een tijd toen het woord door de feiten van den terugkeer niet bevestigd was, een dergelijke uitspraak op den rand zou zijn bijgeschreven, en nog veel onaannemelijker, dat weer latere afschrijvers en vertalers haar voor authentiek zouden hebben gehouden. Laat mij er op mogen wijzen, dat wij uit de literatuur van het latere Jodendom ondubbelzinnige getuigenissen hebben dat er, lang na den terugkeer uit Babel, nog voortdurend een sterke verwachting bleef leven van een verzameling der verstrooiden; men zie Jezus Sirach 36 : 11; 2 Makk. 2 : 18; Psalmen van Salomo 11 : 3, 4 (vgl. verder nog Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*,⁴ II, 626—628). Daaraan zal het vermoedelijk ook wel te danken zijn dat de LXX in Jer. 3 : 18 na de vermelding van het Noorderland nog heeft ingelast καὶ ἀπὸ πασῶν τῶν χωρῶν. En het is allerminst onmogelijk dat een latere copist of lezer, die de strekking van de perikoop misverstond, een notitie in margine heeft geplaatst om er de aandacht op te vestigen dat ook Jeremia hier de belofte van terugkeer der Diaspora had gegeven, waarnaar de verwachting destijds zo sterk uitging; terwijl dan nog weer een latere afschrijver die de bedoeling van de marginale notitie niet begreep haar als een bestanddeel van den tekst heeft opgevat. Ik vermoed, dat zij dan ook oorspronkelijk van den HEERE in den derden persoon spraken aan het slot aldus luidde: אֲבוּרֵיהֶם יְהוָה אֵת אֲבוּרֵיהֶם. Wellicht was de naam אֲבוּרֵיהֶם afgekort geschreven als י. Toen de notitie abusievelijk in den tekst kwam werd zij opgevat als een Goddelijke belofte in den eersten persoon, aansluitende bij vs 14—17, en aldus geschreven: עַל הָאָרֶץ אֲשֶׁר הִנַּחְתִּי אֵת אֲבוּרֵיכֶם. De LXX die vermoedelijk de kanttekening nog in haar oorspronkelijken vorm kende heeft τοὺς πατέρας αὐτῶν, en deze zelfde lezing treffen we aan in de Pesjito en den Targoem. Zelfs één Hebreeuws handschrift heeft אֲבוּרֵיהֶם. De Vulgata daarentegen sluit zich aan bij den gangbaren Hebreeuwsen tekst. Onze hypothese heeft uit tekstkritisch oogpunt ook dit voor, dat zij zowel den eigenaardigen Hebr. tekst waarin men zou verwachten אֲבוּרֵיהֶם, als de afwijkende lezing van de LXX c. a. verklaart.

⁴⁶⁾ Het ligt geheel buiten het bestek van deze rede op het Chiliasme als zodanig in te gaan. Ook daarin zijn de grootst mogelijke variaties te ontdekken. Behalve ten aanzien van de vraag of de wederkomst van Christus moet gesteld worden aan het begin of aan het einde van het duizendjarig rijk, waarnaar men kan onderscheiden tussen „premillenarians” en „postmillenarians” bestaat er bovendien een schier onafzienbare verscheidenheid van gevoelen in betrek-